

УДК 94 (477.54)

С. А. Журавльов

СТАНОВЛЕННЯ МЕНТАЛЬНОГО ПОЛЯ КУЛЬТУРИ СЛОБОЖАНЩИНИ

Зміст статті віддзеркалює регіональну історичну дійсність відродження успадкованої козацької культури на нових землях, зокрем а- Слобожанщині.

Ключові слова: старшина, козацький люд, побут, дозвілля, ментальне поле, культура.

Содержание статьи отображает региональную историческую действительность унаследованной козацкой культуры на новых землях, в частности-Слобожанщине.

Ключевые слова: старшина, казаки, быт, свободное время, ментальное поле, культура.

The content of this article represents the regional and historical reality of rebirth, the hereditary Cossack culture on the new land, in particular on Slobojanshina.

Key words: serjeant-major, Cossacks, way of life, relaxation, mental field of the culture.

Постановка проблеми. Наукова значущість досліджень становлення ментального поля культури Слобожанщини залежить від змісту, мети, спрямованості. Питання вітчизняної історії в регіональних дослідженнях визначають перспективи як навчального процесу, так і краєзнавчого руху.

Аналіз актуальних досліджень. Окремі аспекти становлення ментального поля культури Слобожанщини у своїх працях висвітлювали М. Сумцов, Г. Квітка-Основ'яненко, В. Тарановський, А. Петровський, С. Стефанюк, С. Марчук, С. Таранушенко. Вони зазначали, що регіональна культура є не тільки основою історичного поступу, а й фактором виокремлення ментального поля культури нації, що з часом усе більше набирає вагомості. Але питання комплексного вивчення даної проблеми не знайшло достатнього вивчення в наукових дослідженнях, оскільки воно тісно пов'язане з розвитком краєзнавчого руху, що потребує вивчення та впровадження в шкільну практику. Цим зумовлена актуальність обраної теми.

Мета статті. Мета – висвітлити питання історичних підходів до заселення Слобожанщини,

подати історичні факти звичаїв, естетики ведення господарства, естетики одягання, культурного самовираження слобожан з деякими порівняннями із культурою інших націй.

Виклад основного матеріалу. За московського царя Олексія Михайловича з Право- і Лівобережної України, котра була тоді під польським урядом, переселилася велика сила українців. Вони заснували багато міст, слобід, сіл і хуторів, котрі власне й склали з себе Слобідську Україну, або інакше — Слобідські козацькі полки. Таких полків склалося п'ять - Харківський, Охтирський, Сумський, Ізюмський та Острогозький із полковими містами: Харковом, Охтиркою, Сумами, Ізюмом і Острогозьком (останній - повітове місто теперішньої Воронежської губернії). Увесь цей край заселився за Московсько-белгородською лінією більше всього мешканцями-українцями, хоч траплялися серед них і московські служилі люди. Подекуди, місцями, як, наприклад, у Чугуєві і в деяких інших місцях мешкали майже одні тільки московські служилі люди. Перше значне переселення народу з польської України приходить на велику епоху в народному житті — Хмельниччину, у перші три роки народного повстання під проводом Богдана Хмельницького. За часи славних січ — Жовтоводської,

Корсунської, Пілявецької й Зборовської, народ ще мав надію перемогти свого ворога і здобути волю, а може, й самостійність, і тому ніхто не йшов тоді в московські дикі степи. Але невдала Берестецька унія розвіяла ці надії, і у 1651 р. ми бачимо перше велике переселення народу. Козацький літопис нам оповідає, що тоді козацтво заснувало слободи на московських грунтах у Слобожанщині - і від того часу стали засновуватися Суми, Лебедин, Харків, Охтирка й усі слободи козацьким народом. Друге переселення було у 1659 р.; але найзначніше - в тяжкі часи Руїни - в гетьманство Брюховецького, Многогрішного й Самойловича - в 1663-1687 рр., коли гетьманом у Правобережжі був Дорошенко, і все Правобережжя обернулося в пустелю. Гребінка оповідає, що мешканці Правобережжя поселилися на безлюдних землях великоросів до самісінького Дону й заснували багато міст та слобід. Як тільки, бувало, стане непереливки нашим людям — підіймаються усім селом із сім'ями, збіжжям, яке можна ухопити,— і йдуть світ за очі, не знаючі навіть, куди простувати. І вони йшли на мандрівку. Кидаючи навіки свою оселю, рідний край, батьківщину, прочани палили свої хати і всякі будівлі, щоб вони не залишалися в нащадок ворогам. Нелегко було народові кидати свою благодатну країну.

«Але й тоді, як співали такі пісні,- каже Маркарчук С., - важко було людям покидати старі батьківські місця, сум брав за далеку дорогу, а в нових місцях, хоч і гарних, сходила гірка думка про тих, що zostалися в далекому старім краю, про тамошню родину»[6, с. 15].

Звернемо тепер увагу на заселення міст і слобід у Слобідській Україні. У 1652 р. був заснований на річці Тихій Сосні і Острогосі Острогоськ; туди відразу з'явився цілий український полк з 1000 чоловік, окрім сімейств, з полковником Іваном Зінківським й усією полковою та сотенною старшиною. Після заснування Острогоська новосельці-українці поселилися і в інших містах та слободах. Прийшли сюди із різних місць України. Вабили їх до себе вільні ґрунти, лани і особливо ліси, де було багато усякого звіра, дикої бджоли і легко було гнати дьоготь та смолу. Ловецтвом, бджільництвом займалися тут путивльські севрюки та бортники, які не хотіли допустити українців. Далі почала заселятися вся та країна, на котрій сформувався Сумський Слобідський полк. У 1654 р. був заснований Харків і декілька інших слобод, з котрих потім зложився Харківський полк. Трохи згодом на Харківське городище з'явилася одразу велика купа переселенців, їх було окрім сімейств, 587 чоловік. Вони завели стани, пасіки, ловили звіра і рибу, поставили буди, де гнали

дьоготь. Виходить, що й харківці займалися тим, що й сумчани. І не дивно, бо біля Харкова було тоді багато лісів. На татарських сакмах і Дикому полі заснувалися й перші монастирі. І ченцям, як і козакам, бажалося селитися на сирому корені, на дикому татарському степу. Монастирі взяли участь разом з іншими переселенцями і в заселенні дикого степу, і в його обороні. Вони взяли на себе обов'язок задовольняти релігійно-моральні потреби степового товариства, турботу про хворих і ранених. З початку заселення Слобідської України різні стани тодішнього суспільства (козаки, міщани, посполити) не були обмежені в своїх правах, і перехід з одного стану до другого був завжди можливим. Не відрізнялися вони значно один від другого й своєю працею, заможністю, своїми потребами, своїми звичаями, а значить, і своїм побутом, бо землеробством займалися ледве не всі слобожани; промисли та торгівля теж не були обмежені. І весь їх побут взагалі був чисто український. Дворянства ще тоді не було, а козацька старшина, хоч і хотіла одмежуватися од інших станів, але цього не можна було зробитизразу, і це робилося поволі, разом з тим, як утворювався особливий старшинський стан.

Велике значення мали ярмарки, де робили собі мирні здобуття великоросійські товари серед усього українського населення, а особливо серед більш заможних його станів - старшини, купецтва, багатого міщанства, духовенства (городяньського). Так потроху змінювався український слобожанський побут під впливом російського, особливо у вищих верствах суспільства — серед панства по селах і у городах, починаючи від Харкова і кінчаючи повітовими.

Але спочатку майже всі жили українським побутом, і різниця в обставинах життя залежала від заможності і була не більша, ніж тепер, скажемо, між заможними і бідними селянами, схожими в основі свого побуту. Так було і з народним національним побутом Слобожанщини. Переселенці цілком перенесли у Слобожанщину свій національний український побут і виявили його з різних боків свого національного життя, підтримували його й почали жити таким побутом в Слобожанщині, яким жили в Задніпрянщині, бо ніхто їх не примушував до іншого побуту, бо вони у купі заселили нову велику країну, дуже схожу з їх Правобережною Україною, бо вони відділяли себе від великоросів також, як і великороси признавали за ними право на їх українські звичаї, тобто на їх національну самосвідомість. «Коли «черкаську обькность» слобожани удержали і в промислах, ремеслах, і торгівлі, і в земельній

власності, і в церковних справах, і літературі, і в мові, і в усьому складі свого національного розвитку, не могли вони занехаяти своїх прадідівських звичаїв у приватному побуті, котрий в його етнографічних рисах зберігся й до наших часів, не дивлячись на вплив російської культури й нових обставин життя» [11, с. 34].

Господарство та побут українців середнього та й простого стану передбачало наявність корів, волів, овець. З липи не драли кори на лапті, для чого, по заяві великоросійських селян, неначебно потрібно було на рік для одного чоловіка до 400 липових стволів (це, мабуть, занадто!), а робили з лип липові хати, котрі стояли більш ніж по 100 років; уживали старі дуплисті липи для бджіл. Любили українці розводити садки та обсаджувати двори й городи вербами та тополями. «В лісах і між ланів було багато вуликів. Вулики робилися легкі, одноденні, внизу широкі, вгорі вузькі, з очком. На зиму бджіл ставили в дерев'яні льохи. Багато уваги приділялось землеробству, турботі про ошатність оселі, у дозвіллі. Відрізнялися тільки куди меншим своїм розміром» [11, с. 25].

Щодо внутрішнього убрання хат слобідських полковників, то воно було доволі багате. Стіни світлиць накриті були тріпом усяких кольорів, шкірами, килимами. Килимів було багато — українських, польських, турецьких, перських. Мабуть, кращими, дорогими покривалися меблі, дешевими — підлога. Столи покривалися зеленим сукном, а також скатертями — швабськими, українськими із заповочі, іноді червоними турецькими шовковими; лавки оббивалися зеленим сукном або вкривалися квітчастими налавошниками із срібними або золотими шнурками. Коштовної красивої меблі було дуже мало, були тільки оббиті шкірою й позолочені стільці з точеними золоченими ніжками, з усім, що до них належало: шовковим убором з червоною шовковою бахромою, шовковими завісами, положками, шовковими укривалами, подушками, перинами з кружевом, матрацами. У світлиці було багацько образів у багатих шатах, як тепер по селах у селян, були образи написані на кипарисі і жесті. Пани-полковники любили послуhati й музики: у Перекрестових і Шидловських були органи, великі й малі, позолочені, з часами на верху. У Перекрестових були годинники з боєм, стінні мідяні, німецькі, також німецькі верцадла (зеркала). У Ф. Шидловського виявилася й невеличка бібліотечка. Також було багато рушників - турецьких, вишитих золотом, сріблом і шовком, і українських з заповочю. Було багато усякого посуду, частина його призначалася, щоб прикрашати покої, — скриньки шльонської роботи, срібляний посуд: пляшки, кубки, ложки, чарки,

чашки, четвертини, криштальові, скляні, мідяні та олов'яні речі — шандали, глечики, лампади; на срібляному посуді були бронзові чоловічки. У всіх полковників було дуже багато зброї і кінського убранства; у полковника Л. Шидловського була шабля «черкаська», тобто українська, з ножнами із шагренової шкіри, в сріблястій позолоченій оправі з бірюзою й іншим коштовним камінням, срібляста полковнича булава. Були у слобідських полковників карети, коляски й українські повозки. Українською взагалі була й одяга козачої старшини. Г. Квітка, котрий добре знав і бачив сю одягу у батьківському будинку, оповідає про неї, що це були широкі жовті штани, жупан, пояс; зверху ще надівалася черкеска з одкидними рукавами, висока смушева шапка з суконним кольоровим верхом; за поясом на ланцюжку-ніж, у поході шабля. Черкеска була синього кольору і підбивалася галуном, шнурком або міхом. У великий парад полковники одягали зверху ще суконну кирею (мантію) з пряжкою з самоцвітного каміння. Така ж одяга була і у трьох слобідських полковників. Черкески у них були різних кольорів: червоні, зелені, обшиті золотом і підбиті хутром.

Жіноча одяга старшинського стану була теж українська, і вони її носили до пізніх часів. Се був кунтуш зі штофу, парчі й інших дебелих матерій. З-під нього було видно на грудях кирсетку й спідницю із запаскою. Дома ходили у кирсетці без рукавів, у спідниці із запаскою й у вишитій українській сорочці. Були й плахти з шовку та гарусу, котрі носилися на спідницях. Одяга переходила од матері до дочок, онучок та правнучок без усякої одміни фасону. Жіноцтво носило багате намисто, вінці, корали.

Взагалі усе оце коштувало дуже дорого. Тоді панував ще патріархальний уклад життя; кожне господарство виробляло усе потрібне для себе, а увесь лишок йшов на майно, багате убранство та запаси. Українські вироби та ремесло розвинулися на національному ґрунті й знаходили собі, як ми знаємо, покупців навіть за межами Слобідської України. Ми маємо чимало пам'ятників українського мистецтва за часи Слобожанщини: церковної архітектури, громадянської, а також і малярства. Серед майна харківських полковників було багато образів українського письма. А скільки було їх по церквах Слобідської України! Вже у наші часи Археологічного з'їзду у Харкові у 1902 р. незабутній професор Є. К. Редін зібрав їх стільки, що з них утворено було у Харкові два музеї — церковний відділ у Музеї університетському і парафіяльний Церковно-археологічний музей. І яка сила там зібрана

пам'ятників церковної старовини та мистецтва! А серед них немало таких, про котрі можна написати наукові праці, а взагалі на підставі їх можна і неодмінно треба написати хоч коротку історію мистецтва старої Слобожанщини. «Слобожани дуже любили музику й танки, окрім скрипки, без котрої не можна було відбути весілля, були й інші інструменти: бас, флейта, цимбали (гуслі), кобза або бандура і ліра; на двох послідніх вигравали кобзарі та лірники» [8, с. 121].

Щодо побуту середнього та нижчого станів слобожан, то він був чисто український і взагалі схожий із старшинським. Українська козака або селянська, або міщанська хата мала відмінності від панського будинку тільки своїм розміром. У хатах козаків, міщан та посполитих були ті ж образи, лавки, килими, коці, рушники, скрині з одягом і українським убранством — тільки усе те було куди бідніше та дешевше. Навіть у страві й напитках теж було багато схожого.

Українські народні звичаї - весілля, танки, ігри — збереглися у козацтва та селянства куди краще і довше, ніж у старшин. Який же був побут слобожан взагалі і особливо у козацтва та селянства? Звістки про се дав нам автор Топографічного опису Харківського намісництва 1785 року. «Слобожани, - каже він, - любили у всьому чистоту і перш за все в хатах. Хати були або рублені, з дерева, або мазанки з хворосту, обмазані всередині і з усіх боків глиною. У них були просторі сіни і призьба, долівка теж була глиняна[9, с. 27].

На свята простий козацький люд одягав жупани з тонкого німецького сукна, які були обложені золотом або срібляним позументом; жіночі кунтуші були тільки довші, ніж парубоцькі. Жінки носили ще шовкові кирсетки без рукавів і спідниці, обкладені позументом. Чобітки, черевички були шкіряні або сап'янові - червоні або жовті з залізними підковками замість закаблуків. На шії жіноцтво носило намисто або коралі, перли, і котра була багатша, та носила й більше низок намиста; туди нанизували також по одному або по кілька медальйонів або, як називали їх, талярів, а заможні нанизували між коралі червонці, згорнувши їх у трубочку, і коли треба було грошей, їх здіймали. На головах жінки носили шапочки-кораблики з чорною бархатною облямівкою; верхня частина її була парчова або з товстого важкого штофу; під шапочку підкладалося і усе волосся. Але вже багато зачало носити замість сих корабликів - хусточки, а замість сап'яних черевичків - чобітки. Дівчата в'язали на голову стрічку, заплітали косу на маківці, немов вінчик; косу прикрашали квітками. А котра надівала хустку, та випускала з

неї косу і заплітала в неї стрічку. Носили й плахти з запаскою, підв'язуючи їх поясом. Селяни й селянки зберегли у своїй одежі більш української старовини, ніж городяни.

Їжа була краща, ніж у великоросів. Рідко у кого не було паляниць та книшів; житній хліб майже у всіх був просіяний на ситі, а не на решеті; варили страву двічі на день — рано і ввечері; варили борщ з буряків та капусти, з пшоняною затіркою, з сирівцем, з салом; на свята у багатих бувала й баранина, свійська птиця, а іноді й дичина. На вечерю подавали, звичайно, гречані або пшеничні вареники з сиром, гречані галушки з салом, пшоняну густу кашу з салом або маслом та окропом; літом готували холодець; усякий мав свій город та баштан.

Висновки. Виходячи з написаного, можна зазначити, що національний характер найповніше відображається у культурі народу. Етнонаціональна сфера фіксує національні цінності на рівні загальнолюдських. Саме завдяки ментальності поєднуються традиції спілкування, а особливо-мовленнєво-фольклорної взаємодії, звичаї ведення господарства та побутової діяльності, що загалом сприяє самозбереженню етносу у річищі національно-самобутнього розвитку, поясненню його способів мислення, креативу та дій.

Феномен національного менталітету аналізується в етнопсихології, але конкретизує його особливості у ремісництві, духовній культурі, мистецтві. Дану тезу можна знайти у М. Максимовича, П. Чубинського, І Франка.

Селянське господарство мало свої українські особливості, якщо порівнювати його з великоросами. Українське село не схоже було на село великоросів. На це звертали увагу ті, котрі проїздили тоді по Слобожанщині, як, наприклад, академік Зуєв, котрий, приїхавши в українську слободу Липці з Белгорода, побачив, що тут жив народ, зовсім відмінний від великоросів і мовою, і одягом, і звичаями. Автор Топографічного опису Харківського намісництва 1788 р. дає нам таке цікаве порівняння українського і великоросійського господарського побуту. «Великоросійське село, - каже він, - з першого погляду немов багатше українського, воно, звичайно, при річці, має доволі ліса й поля, усі поля засіяні, на току доволі хліба, хати й усі інші будівлі дерев'яні. Одначе худоби мало. Ліси знищені, бо на липі обдирають кору з дерева, хата закопчується од диму і швидко пріє та згниває. Страчується багато лісу й через те, що забори й таке інше роблять не з хворосту, як в Україні, а з доброго дерева. Садів та огордів нема. Одначе значна

частина великоросів Слобожанщини, живучи у сусідстві з українцями, зберігаючи своє власне хліборобство, перейняла від них багато чого у своєму господарстві [7, с.55].

Таким чином, дикий степ, вкритий колись тирсою та дерезою, покривався солодкою травою; після жита родився добрий пирій, горошок та дятлина — це був добрий сінокос. І так щороку підіймалася цілина або засівалися облоги, і тому у всіх полях на Україні були облоги, де не було посіву. Хліб або складали в копицях на полі, або возили в село.

Українці завжди славилися гарними голосами, із них набирали півчих до царського двору. Є і самоучки-малярі, котрі малювали образи для церков, різчики іконостасів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалеї Д. І. Історія міста Харькова за 250 лет его существования / Д. І. Багалеї, Д. П. Миллер. – Т.1. – Х.: , 1905. – 973с.
2. Ефименко А.Я. Южная Русь. – СПб, 1905 г. - Т.2. – 523с.
3. Історія розвитку графічного та декоративно-прикладного мистецтва Слобожанщини. /За заг. ред. С.К. Стефанюк.- Х.; 2007.- 175с.
4. Калиновский Г. Описание свадебных украинских народных обрядов. – СПб, 1977. – 341с.
5. Лавровский П.А. О малорусском наречии. – М., 1859. – 378с.
6. Макарчук С. Український етнос.- Львів, 1990. – 412с.
7. Подольська Є. А., Лихвар В.Д., Іванова К. А. Культурологія: навчальний посібник: Вид.2-ге, перероб. та доп. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. – 501с.
8. Стефанюк С. Українська етнопсихологія.- Х.; 2003.- 252с.
9. Таранушенко С. Старі хати Харькова. – Х.:, 1922. – 202с.
10. Теличенко І.В. Історія Лівобережної України. – К., 1909. – 303с.
11. Теоретичні та практичні аспекти мистецьких цінностей Слобожанщини / Збірник наукових статей. За ред. С. Стефанюк-Х.;, 2008.- 75 с.